

مشروعیت شیوه‌های نوین انعقاد نکاح در نظام حقوقی ایران و مصر

بنت‌الهدا دانیال‌زاده نمینی^۱

دکتر زهرا طاهری‌پور^۲

چکیده

با تحول‌های شگرف در زمینه علم و فناوری و اختراع فناوری‌های نوین الکترونیکی، سبک زندگی جامعه بشری نیز متحول شد. این تغییرها در تمامی زمینه‌ها مشهود شد، از جمله عقود و قراردادهای حقوقی مانند عقد نکاح که امروزه می‌توان آن را به وسیله روش‌های نوین منعقد نمود؛ لذا مشروعیت شیوه‌های نوین انعقاد نکاح از نظر فقه و حقوق حائز اهمیت می‌باشد که تمام اسناد و مدارک موجود در این زمینه و کتب فقهی و حقوقی دو کشور ایران و مصر، بررسی شده است. می‌توان گفت در انعقاد نکاح از دیدگاه فقهی و حقوقی دو کشور ایران و مصر، الفاظ جایگاه ویژه‌ای در مشروعیت یا عدم مشروعیت انعقاد عقد نکاح دارند؛ زیرا قصد و اراده نفسانی به وسیله الفاظ ابراز می‌شود نه فعل و متعاقباً در صورت قدرت بر تکلم اگر از نوشته یا مکاتبه استفاده نمایند، مشروعیت عقد آن مورد تردید قرار خواهد گرفت.

واژگان کلیدی

مشروعیت، شیوه‌ها، انعقاد، نکاح، ایران، مصر.

۱- کارشناسی ارشد حقوق خانواده، دانشکده رفاه تهران، تهران، ایران

bentolhodadanial@yahoo.com

۲- عضو هیئت علمی گروه معارف اسلامی، دانشکده رفاه تهران، تهران، ایران

taheripour@refah.ac.ir

مقدمه

امروزه با رشد و توسعه ابزارهای پیچیده و نوین الکترونیکی و ارتباطی، جهان تبدیل به دهکده‌ای شده که حتی قراردادهای و عقود نمی‌تواند همواره از طریق ارتباطات مستقیم و به‌صورت فیزیکی و سنتی انجام گیرد بلکه با طراحی فضاها و اتاق‌های اینترنتی که متصل به شبکه رایانه‌ای بین‌المللی بزرگی است، نظیر چندین شبکه بزرگ مثل، یوزنت، تله‌نت و ... که بالغ بر ۱۹ (نوزده) شبکه می‌باشد، افراد ترجیح می‌دهند علاوه بر قراردادهای تجاری، امور ضروری زندگی خود از جمله عقد نکاح و طلاق را به روش و شیوه‌های دیگری غیر از روش سنتی انجام دهند و تحول‌های شگرف فرهنگی زیادی در این زمینه به‌وجود آمده است که نیازمند بحث و بررسی عمیق و تغییرهای بنیادین سبک زندگی جامعه امروزی است، به‌گونه‌ای که ما شاهد گرایش دنیای امروز به حذف و تحدید شیوه‌های سنتی عقود و قراردادهای و جایگزینی شیوه‌های نوین عقود و قراردادهای می‌باشیم.

ازدواج به‌عنوان مقوله‌ای اجتماعی و فرهنگی به‌رغم ثبات زیادی که همواره بر نفس آن حاکم بوده است، می‌تواند تحت تأثیر جامعه امروزی قرار بگیرد. هر چند تحول‌ها در ازدواج جوانان امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است، اما آنچه ازدواج در روزگار ما را از گذشته متفاوت ساخته، دامنه تحول‌ها در ازدواج است که در اثر تغییرها و دگرگونی در بنیان‌ها و ساختارهای اجتماعی امروز، اتفاق افتاده است؛ به‌عنوان مثال، در گذشته، ابتدایی‌ترین شیوه انعقاد قراردادهای الکترونیکی، استفاده از تلفن، تلکس، تلکپی یا نمابر بوده است ولی امروز شیوه‌های بسیار نوینی به‌وجود آمده است که نیازمند بررسی است، تردیدی وجود ندارد که ساختارهای اجتماعی جدید را برای ازدواج رقم زده و موجب بروز تمایزهای آشکاری میان شیوه‌ها و ساختارهای نکاح در جامعه سنتی و جدید شده است.

این شیوه‌های نوین برای انعقاد نکاح شامل؛ انعقاد عقد از طریق صفحه صفحه وب‌سایت، ویدئو کنفرانس، سرویس‌های اینترنتی صوتی، سرویس‌های تصویر و نوشتاری، سرویس‌های گفتگوی صوتی - تصویری، انعقاد عقد از طریق مکاتبه، مبادله الکترونیکی داده‌ها مانند اپلیکیشن‌های مختلف نظیر؛ واتس‌آپ، تلگرام، فیس‌بوک، اسکایپ،

اووو و ... می‌باشد.

در کشور مصر نیز پس از انقلاب ۲۰۱۱، ازدواج‌هایی همچون؛ ازدواج عرفی، مسیاری و ازدواج به واسطه عقد کردن زنی با این نیت که بعد از زمان معینی او را طلاق دهند، با توجه به این موضوع که در قانون مدنی مصر شیوه خاصی برای اعلام اراده متعاقبین ذکر نشده است و اعلام اراده به هر صورتی می‌تواند صورت پذیرد چه به صورت صریح چه ضمنی؛ فلذا شیوه‌های نوین انعقاد نکاح نیز ممنوعیتی از باب پذیرش ندارد ولی باید مشروعیت آن مورد ارزیابی قرار بگیرد.

در کلیت قانون عقد نکاح و ایجاد ماهیت حقوقی در عالم اعتبار و جاری کردن آثار عقد در عالم واقع به وسیله قصد انشاء و اعلام اراده، میان کشور مصر و کشور ایران تشابه‌هایی وجود دارد و در شیوه‌های نوین انعقاد نکاح، تفاوت‌هایی در ابزارهای اعلام اراده و نوع انعقاد لفظی و کتبی میان دو کشور ایران و مصر وجود دارد که نیازمند بررسی و تطبیق موارد باشد.

۱- مفاهیم و اصطلاحات

مشروعیت: واژه مشروعیت^۱ در لغت به معنی قانونی بودن و مطابق با قانون آمده است و با کلمات قانون‌گذاری هم‌ریشه است. از چه ریشه لغوی آن، از شرع گرفته شده و با کلماتی همچون شریعت و متشرعه هم‌ریشه می‌باشد (راغب اصفهانی، ۱۲۱۴ق، ج ۱، ص ۴۵۱). شیوه نوین: «شیوه یا روش نوین^۲، به معنای طرز، روش و قاعده و روش مجاز است. همچنین به معنای طلبیدن، گرفتن و سپردن نیز معنا می‌شود و نوین به معنای جدید، تازه، نو و پیشرفته است؛ لذا شیوه‌های نوین به معنای روش‌های جدید و پیشرفته می‌باشد» (دهخدا، ۱۳۳۴، ج ۷، ص ۱۰۸).

عقد: «عقد به معنای پیمان، رأی و فکر، زینهار می‌باشد» (دهخدا، ۱۳۳۴، ج ۱۰، ص ۱۴۱۰). «عقد در لغت عرب به معنای گره زدن، پیوند خوردن و بستن آمده است» (جوهری، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۵۱۰؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۲۹۶). در منابع فقهی علی‌الأصول تعریفی عام از عقد

1. legitimacy
2. New-fashioned

ارائه نشده بلکه بنا بر ماهیت حقوقی هر عقد تعریفی خاص برای همان عقد ارائه شده است، ولی با این وجود فقها در تعریف اصطلاحی عقد آرا متفاوتی ارائه کرده‌اند. «در اصطلاح حقوقی به معنای همکاری متقابل اراده دو یا چند شخص در ایجاد یک ماهیت حقوقی است» (کاتوزیان، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۲۱؛ صفایی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۲۰؛ شهیدی، ۱۳۸۶، ص ۳۹). در قانون مدنی در ماده ۱۸۳ در تعریف عقد مقرر می‌دارد: «عقد عبارتست از اینکه یک یا چند نفر در مقابل یک یا چند نفر تعهد بر امری نمایند و مورد قبول آن‌ها باشد».

عقد الکترونیکی: «در زمینه مفهوم عقود الکترونیکی تعاریف مختلفی ارائه شده است. در قانون تجارت الکترونیکی این‌گونه عقود و قراردادهای را تحت عنوان (عقد از راه دور) تعریف کرده و به رسمیت می‌شناسند؛ لذا، منظور از قرارداد الکترونیکی، هر نوع عقد معین یا غیرمعین می‌باشد که از طریق واسطه‌های الکترونیک منعقد می‌شود؛ بدین معنا که اعلام اراده انشایی به صورت الکترونیکی و در یک فضای مجازی و غیرملموس انجام می‌شود» (محقق داماد و جلالی، ۱۳۹۸، ص ۱۷۱).

نکاح: «از نظر لغوی نکاح مصدر ثلاثی از ریشه «نَكَحَ، يَنْكَحُ» است و اهل لغت نیز آن را در عداد مصادر ثلاثی منظور داشته‌اند» (معلوف، ۱۳۶۳، ص ۸۳۶). عده دیگری از فقها معتقدند: «نکاح به معنای «وطی» و در شرع به مفهوم عقد است» (علامه حلی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۴۱۳؛ شهید ثانی، ۱۴۱۹، ج ۷، ص ۷؛ ابن قدامه، بی‌تا، ج ۷، ص ۳۳۳). عده‌ای دیگری آن را «مشترک بین دو معنای وطی و عقد» می‌دانند. (جوهری، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۴۱۳؛ فیومی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۶۲۴). هر یک از فقها برای اثبات نظریه خود به دلایلی استناد کرده‌اند از جمله: آیات قرآن، روایات از پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و همچنین دلایل عقلی. ولی به دلیل اینکه ذکر جماع و وطی امری قبیح و در عرف خلاف ادب می‌باشد، به نظر می‌رسد قول فقهایی که نکاح را به معنای عقد می‌دانند ارجح باشد» (پارسا و رستمی، ۱۳۹۷، ص ۸۷). «در اصطلاح مدنی، نکاح عقدی است بین زن و مرد که برای وحدت زندگی است» (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸، ج ۵، ص ۳۶۷).

۲- انواع نکاح مشروع در فقه و حقوق ایران

همان‌طور که می‌دانیم قانون مدنی کشور ایران مقتبس از فقه امامیه می‌باشد؛ لذا انواع عقد

نکاح در قانون مدنی ایران، به دو دسته نکاح دائم و موقت تقسیم می‌شود. همان‌طور که از نام این دو نوع نکاح مشخص است، با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند؛ لذا نکاح دائم به‌عنوان رایج‌ترین نوع نکاح می‌باشد که به‌صورت دائم و همیشگی بین زوجین ایجاد رابطه محرمیت می‌نماید ولی نکاح موقت، همان‌طور که از نامش پیداست، به نکاحی می‌گویند که برای مدت مشخصی منعقد می‌گردد و سپس با انقضای مدت یا بذل مدت، منقضی می‌شود. نکته قابل توجه این است که عقد نکاح موقت یا منقطع یا متعه تنها در فقه امامیه مورد پذیرش می‌باشد ولی اهل تسنن این نوع از نکاح را به رسمیت نمی‌شناسند. علاوه بر مهم‌ترین تفاوت میان نکاح دائم و موقت که همان مسئله تعیین مدت عقد بود، تفاوت‌های دیگری نیز وجود دارد، از جمله: مسئله ارث‌بری زوجین از یکدیگر، وجوب نفقه، رکن بودن مهریه و انقضای مدت.

۳- انواع عقد نکاح در فقه و حقوق مصر

انواع نکاحی که علاوه بر نکاح دائم در کشور مصر رواج یافته به قرار زیر است:

۳-۱- ازدواج مسیاری

نکاح مسیاری پیشینه و سابقه تاریخی چندانی ندارد. این نوع از نکاح برای اولین بار در منطقه قصیم عربستان سعودی و توسط شخصی به نام (فهد غنیم) مطرح شد. وی بر اساس فتوای شیخ ابن عیثمین که نکاح مسیاری را جایز می‌دانست، این نکاح را ابداع نمود. علی‌الظاهر پیشنهاد در این نوع نکاح به‌منظور رفع مشکلات بیوه‌های مطلقه و زنان ازدواج نکرده بود. این نکاح فقط منحصر به عربستان نشد بلکه به کشورهایمانند مصر، سوریه، لبنان، امارات و ... نیز گسترش یافت. این نوع نکاح در فقه امامیه پذیرفته شده نیست (حاتمی و شینور، ۱۳۸۹، ص. ۵۱). از نظر لغوی «واژه سیر در لغت به‌معنای حرکت بر روی زمین است» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص. ۲۴۷).

«نکاح مسیاری، نوعی ازدواج در فقه اسلامی اهل سنت می‌باشد که در این نوع از نکاح زن و مرد با قرار دادن شروطی در عقد نکاح، از برخی حقوق و تکالیف خود صرف‌نظر

می‌کنند. حقوقی همانند: تعیین مسکن یا حق مبیت، نفقه، حق قسم یعنی برابری در همبستری هنگام چندزنی، زندگی مشترک اشاره کرد. در نکاح مسیار، قاعدتاً زوجین جدا از یکدیگر زندگی می‌کنند» (حاتمی و شنیور، ۱۳۱۹، ص. ۵۵).

۳-۲- ازدواج عرفی

نوع دیگری از نکاح رایج در کشور مصر ازدواج عرفی یا «الزواج العرفی» است. این نوع از ازدواج در عصر حاضر در میان برخی از مسلمانان علی‌الخصوص گردشگران عرب کشورهای حوزه خلیج فارس مرسوم شده است و نیازی به شاهد که در ازدواج رسمی عقدنامه را امضاء می‌کنند، ندارد و در مراجع قانونی دولت ثبت نمی‌شود. ازدواج عرفی خارج از دادگاه و بدون نظارت آن انجام می‌گیرد و معمولاً بدون حضور ولی و به صورت محرمانه رخ می‌دهد. این ازدواج به دلیل دارا نبودن برخی از ارکان و شرایط نکاح دائم از قبیل نفقه، مهریه، تهیه مسکن و همچنین برخی از ارکان ازدواج موقت مثل تعیین مدت نکاح مشروعیت ندارد و علت گرایش برخی از جوامع سنی مذهب مانند کشور مصر به این نوع از نکاح، اذعان به صحت اعتقاد شیعه به مشروعیت نکاح موقت می‌باشد. این نوع از ازدواج بیشتر در کشور مصر رواج یافته است (علی‌محمدی و زرگوش‌نسب، ۱۳۹۳، ص. ۹۹).

۳-۳- ازدواج منوط به طلاق بعد از مدت معین

در این‌گونه از ازدواج، مرد زنی را با این نیت عقد می‌نماید که بعد از مدت زمان معینی بتواند او را طلاق دهد. علت پیدایش این نوع از نکاح این است که اهل تسنن، از جمله فقهای حنفی به دلیل اینکه نکاح متعه را قبول ندارند برای جبران چنین معضلات و مشکلاتی، مجبور به پذیرش انواع دیگری از نکاح شده‌اند که هیچ‌گونه پایه و اساس فقهی و شرعی ندارد و حتی نمی‌توان در حقوق و قانون این کشور آن را پذیرفت (<https://library.tebyan.net>).

۴- شیوه‌های نوین انعقاد نکاح

۴-۱- شیوه ابتدایی

مبتدی‌ترین شیوه انعقاد علی‌الخصوص عقد نکاح بوسیله ابزارهای الکترونیکی، انعقاد عقد

به‌وسیله تلفن، تلگرام، تلکپی یا نمابر، تلکس می‌باشد. «این وسایل ارتباط الکترونیکی همگی می‌توانند تحت عنوان ابزارهای اعلام اراده استفاده شوند و حتی گاهی قانون‌گذار این ابزارهای اعلام اراده را برای تبادل داده‌ها و اطلاعات قابل اطمینان به‌شمار می‌آورد. به‌عنوان نمونه قانون نمونه تجارت الکترونیکی آنسیترال در بند (الف) ماده ۲، تعریفی از «داده‌پیام» آورده است و پیام‌های مخابره شده از طریق نمابر یا تلکس، تلگرام را «داده‌پیام» می‌داند و مقرر کرده است: «هرگاه قانون وجود یک نوشته را لازم بدانند، داده‌پیام ارسال شده از طریق تلگرام، نمابر یا تلکس کافی خواهد بود» (محقق داماد و جلالی، ۱۳۹۹، ص. ۵۰).

۴-۲- انعقاد عقد به شیوه مبادله الکترونیکی داده‌ها

قانون نمونه آنسیترال درباره تعریف تبادل الکترونیکی داده‌ها چنین می‌گوید: «انتقال داده‌ها از یک سیستم رایانه‌ای به سیستم رایانه‌ای دیگر، با استفاده از استاندارد توافق شده برای سازماندهی اطلاعات» (بناء نیاسری، ۱۳۸۵، ص. ۵۱).

می‌توان گفت مبادله الکترونیکی داده‌ها مبتنی بر یک توافق از پیش تعیین شده می‌باشد که در این شیوه طرفین عقد قبل از انعقاد آن، برای ایجاد و حفظ امنیت داده و پیام‌ها با یکدیگر توافقی‌هایی انجام می‌دهند که به‌واسطه این توافقی‌ها، نحوه تشخیص و انتساب پیام‌های رسیده به طرفین محرز می‌گردد.

در زمان صادر شدن پیام ایجاب یا قبول به‌وسیله نرم‌افزار هوشمند، فرد استفاده‌کننده از نرم‌افزار همچنان بر اراده و قصد انشاء گذشته خود باقی است به این‌صورت که تقارن لازم میان قصد انشاء و مبرز خارجی وجود دارد. به‌دلیل اینکه طرفین عقد از قبل، نوع و نحوه مبادله ارتباط و شیوه انعقاد عقد یا قرارداد را میان خود به‌صورت الکترونیکی سازماندهی کرده‌اند و همچنین دستورهای لازم را در نرم‌افزار موردنیاز جایگزین کرده‌اند (مقامی‌نیا، ۱۳۹۱، ص. ۸۸).

۴-۳- انعقاد عقد از طریق صفحه تارنما

در شیوه‌های نوین انعقاد عقود مانند نکاح، هدف تسریع و تسهیل انعقاد عقدی می‌باشد

و خود ابزارهای الکترونیکی برای اعلام اراده موضوعیتی ندارند و این ابزارها فقط رساننده قصد طرفین عقد می‌باشد. در اصطلاح، تارنما، به مکانی در اینترنت گفته می‌شود که متشکل از یک صفحه یا تعداد صفحه‌های بیشتری است. تارنماها یک صفحه وب با آدرس منحصر به فرد هستند که بر روی وب سرور، میزبانی می‌شوند و از پروتکل^۱ برای انتقال اطلاعات استفاده می‌کنند. صفحه تارنما در شکل الکترونیکی، صفحه نمایش تصاویر و نوشته‌های مجازی قابل روئیت، چاپ و غیره و انتقال آن محسوب می‌شود (مقامی‌نیا، ۱۳۹۱، ص. ۱۷).

۴-۴- انعقاد عقد از طریق چت صوتی- نوشتاری

یکی دیگر از شیوه‌های انعقاد عقد نکاح، انعقاد به وسیله چت صوتی-نوشتاری می‌باشد که امروزه این امر در فضای سایبری و توسط شبکه بین‌المللی اینترنتی به صورت ویس یا استیکر همراه چت صوتی، با سرعت زمانی بالا با وسایلی همچون؛ تلفن، پست، فاکس که به منظور تسهیل ارتباط در گذشته ساخته شده بودند و امروزه نیز کاربرد دارند ولی برای انعقاد عقد نکاح رواج چندانی ندارند. در انعقاد عقد به وسیله تلفن، پست، فاکس، پیامک تلفنی متعاقبین در مجلس واحدی حضور ندارند ولی به دلیل توالی ایجاب و قبول لفظی، در انعقاد عقد اختلاف نظر کمتری وجود دارد، به خلاف نکاح اینترنتی به شیوه مکاتبه که مورد اختلاف نظر فقها و حقوق دانان می‌باشد (خوهرسندیان و شنیور، ۱۳۹۲، ص. ۵۸).

۴-۵- انعقاد عقد از طریق ویدئو کنفرانس

ویدئو کنفرانس^۲ نوعی فناوری می‌باشد که این امکان را به افراد می‌دهد که در مکان‌های مختلف جغرافیایی با فاصله‌های مختلف، بتوانند صدا و تصویر یکدیگر را به صورت زنده دریافت کنند و مانند جلسه‌های حضوری بتوانند با یکدیگر ارتباط و تبادل نظر داشته باشند. این فناوری تحت عنوان قله کنفرانس ویدئو^۳ نیز شناخته می‌شود (حبیب‌زاده، ۱۳۹۰، ج ۱، ص. ۱۳).

-
1. HTTP
 2. Video conference
 3. Teleconference video

در این شیوه از انعقاد عقد، با استفاده از نرم‌افزارهایی مانند واتس‌آپ، فیس‌بوک، اسکایپ، تلگرام، اووو و ... طرفین عقد می‌توانند به صورت صوتی و تصویری ارتباط برقرار نمایند به علاوه اینکه در این شیوه امکان چت نوشتاری هم وجود دارد که در این قسمت برخی از این نرم‌افزارها را نام برده و توضیح مختصری درباره‌شان می‌دهیم.

الف - واتس‌آپ

واتس‌آپ یک سرویس پیام‌رسانی برای تلفن‌های همراه است که در شرکت سهامی واتس‌آپ ساخته شده است که در سال ۲۰۰۹ میلادی راه‌اندازی شد و در طول زمان به یکی از محبوب‌ترین برنامه‌های پیام‌رسان صوتی، متنی، و تصویری، و همچنین یکی از شبکه‌های اجتماعی در جهان مبدل گردید. افراد به وسیله این برنامه می‌توانند پیام ارسال کرده یا تماس صوتی و تصویری برقرار کنند و گفتگوهای ویدئویی را از طریق دستکاپ و یا تلفن همراه خود میزبانی نمایند و از تماس‌های فردی یا گروهی بهره ببرند و یا پیام‌های صوتی، متنی یا تصویری را با افراد یا گروه‌های مختلف به اشتراک بگذارند (<https://bimesho.com>).

این برنامه محبوب بنابر اعلام آمار سایت واتس‌آپ^۱ دارای تعداد کاربران بسیار زیادی می‌باشد. دلیل محبوبیت این برنامه اضافه شدن گفتگوی تصویری- صوتی به صورت گروهی نیز می‌باشد؛ زیرا می‌تواند تا حدود زیادی رضایت افراد را جلب کند؛ زیرا این قابلیت برای استفاده کاربران تنها با لمس یک دکمه می‌باشد و تا سقف ۴ نفر را پوشش می‌دهد (<https://bimesho.com>).

ب - فیس‌بوک

فیس‌بوک یک سرویس شبکه اجتماعی برخط است که در ۴ فوریه ۲۰۰۴ میلادی به وسیله «مارک زاکربرگ» و دوستانش (ادوارد و ساورین، اندروک کالم، کریس هیوز، داستین موسکوویتز) در «دانشگاه هاروارد» به وجود آمد. در حال حاضر، فیس‌بوک، بزرگترین شبکه اجتماعی جهان با جمعیت بیش از ۲ میلیارد کاربر فعال دارد. این شبکه بزرگ اینترنتی، با ارائه امکان عضوگیری در تعداد بالا، این امکان را برای کاربران فراهم کرده که هر زمان خواستند دوستان جدید را به مجموعه خود اضافه نمایند. کاربران این شبکه اجتماعی

1. www.whatsapp.com

می‌توانند عکس‌های خود را به اشتراک بگذارند، پیام بفرستند و پیام دریافت کنند و قادر به تماس صوتی یا تصویری هستند (سلطانی، فرامرزی، شیرزاد، ۱۳۹۲، ص. ۱۸۰).

ج - تلگرام

تلگرام یک سرویس پیام‌رسان متن‌باز چندسکویی مبتنی بر رایانش ابری است که به‌طور رسمی برای «اندروید، آی‌اواس، ویندوزفون» در دسترس می‌باشد. کاربران تلگرام، امکان ارسال پیام، ویدئو، نگاره و همه‌گونه پرونده‌های خود ویرانگر و رمزنگاری‌شده تا حجم دو گیگابایت دارند. تلگرام به‌وسیله دو برادر با نام‌های «پاول دورف و نیکلای دورف» پدید آمد و این اپلیکیشن توسط «سازمان غیرانتفاعی کارآفرینی» در آلمان پشتیبانی مالی می‌شود. یکی از قابلیت‌های این برنامه، ساخت گروه می‌باشد. امکان اشتراک‌گذاری فایل، تصویر، ویدئو و گیف هم وجود دارد. همچنین این برنامه قابلیت تشکیل کانال‌ها را نیز دارا است و این کانال‌ها قادر به پذیرش تعداد نامحدودی کاربر می‌باشند (<https://digiato.com>).

یکی دیگر از قابلیت‌های مهم این برنامه، ارسال فایل‌های چندرسانه‌ای است و کاربر می‌تواند برای ارسال عکس، ویدئو یا گیفت، ابتدا وارد گفتگو با فرد موردنظر شود و به‌وسیله آن عکس، ویدئو، موزیک و یا حتی موقعیت مکانی خود و ... را ارسال نماید. برای برقراری تماس ویدئویی در این برنامه فقط کافی است تا به صفحه فرد مورد نظر رفته و گزینه مرتبط با آیکن دوربین را انتخاب کرده و تماس تصویری برقرار کنید (<https://digiato.com>).

د - اسکایپ

این برنامه توسط شرکت «Microsoft» عرضه و پشتیبانی می‌شود. در این نرم‌افزار، پیام‌رسان متنی و تماس‌های صوتی و تصویری رایگان است. از این نرم‌افزار می‌توان بر روی دستگاه‌ها و سیستم عامل‌های دیگر استفاده نمود (<https://mizbanfa.net>).

اسکایپ برای اولین بار در آگوست ۲۰۰۳ به‌وسیله «جان تالین و پریت کاسسالو»^۱ منتشر شد و اکنون در ویندوز، مک و لینوکس، اندروید قابل استفاده می‌باشد. می‌توان

1. Jaan TallinnT Priit Kasesalu

گفت: امروزه، اسکایپ پرطرفدارترین و رایج‌ترین اپلیکیشن^۱ نیست و دلیل اصلی این موضوع این است که در دنیای امروز، ارتباطات بیشتر به‌وسیله تلفن همراه صورت می‌پذیرد. یکی از ویژگی‌های منحصر به فرد این اپلیکیشن، این است که در زمان برقراری تماس، قابلیت ترجمه همزمان برای طرفین وجود دارد و به آنان این امکان را می‌دهد که بتوانند با دو زبان مختلف صحبت کنند و با استفاده از ترجمه همزمان به‌وسیله اسکایپ، حرف همدیگر را متوجه شوند. یکی دیگر از قابلیت‌های ویژه این اپلیکیشن، برای افراد با مشکلات ناشنوایی و کم‌شنوایی و یا افرادی که تحت شرایطی مجبورند جلسه‌های خود را آهسته و یا در سکوت برگزار نمایند، است. به این صورت که این افراد می‌توانند در جلسه حضور داشته باشند ولی به‌جای شنیدن صدای افراد، گزینه زیرنویس زنده را فعال کنند و صحبت‌های حاضر در جلسه را به‌صورت متن در پایین صفحه بخوانند (<https://simorghplus.ir>).

ه - اووو

اووو، یک ارائه‌دهنده خدمات تلفن تصویری و پیام‌رسان فوری با استفاده از نرم‌افزهای کاربردی و توسعه‌یافته به‌وسیله شرکت «اووو ال ال سی»^۲ برای مایکروسافت ویندوز، اواس‌ده، آی‌اواس، اندروید و فیس‌بوک می‌باشد. این نرم‌افزار قابلیت و ویژگی‌هایی دارد مانند اینکه افراد به‌راحتی می‌توانند از خود فایل ویدئویی تهیه نموده و آن را به‌صورت یک پیغام تصویری برای دوستان‌شان ارسال کنند و یا به‌صورت کنفرانس همزمان با چند نفر ارتباط ویدئویی برقرار نمایند و می‌توان گفت برای برقراری جلسه‌های قرارداد و عقود نیز کاربرد دارد. ویژگی دیگر این برنامه این است که، به شما اجازه می‌دهد برای خود ویدئو چت روم بسازید (www.gooyait.com).

۴-۶- انعقاد عقد از طریق مکاتبه

همگان با نام پست الکترونیکی یا نامه الکترونیکی آشنایی دارند و می‌دانند که کارایی پست الکترونیکی مانند پست‌های سنتی می‌باشد با این تفاوت که در پست الکترونیکی پیام‌ها

1. Volp
2. LLC oovoo

برخلاف پست‌های سنتی به‌صورت فیزیکی انتقال پیدا نمی‌کند بلکه در قالب بسته‌های دیجیتالی منعقد می‌شود؛ لذا سرعت انتقال پیام‌ها در پست الکترونیکی بسیار بالاست و میزان این سرعت به‌گونه‌ای است که فاصله بین ارسال نامه الکترونیکی و دریافت آن به‌وسیله گیرنده در هر جای دنیا که باشد، بین چند ثانیه تا چند دقیقه زمان می‌برد.

«به‌وسیله این شیوه می‌توان پیامی را همزمان به یک فرد یا گروهی از افراد مشخص در هر جای دنیا ارسال نمود؛ زیرا در این حالت بعد زمانی و مکانی معنایی ندارد. اگرچه امکانات مخابراتی واسطه انتقال پیام‌ها هستند و می‌توان گفت × پست الکترونیک اگرچه به پست تصویری^۱ شباهت دارد ولی تفاوت‌های اساسی نیز با آن دارد. ازجمله این تفاوت‌ها این است که، مدرکی که به‌وسیله پست تصویری دریافت می‌شود، قابل تغییر نمی‌باشد درحالی‌که فایل دریافتی از طریق پست الکترونیکی مانند سایر فایل‌های رایانه‌ای قابل تغییر می‌باشد» (رضایی، ۱۳۷۳، ص. ۴۸).

۵- مبانی شرعی و حقوقی انعقاد نکاح

برای مشروعیت عقد نکاح رعایت یکسری شروط لازم و ضروری می‌باشد ازجمله:

۵-۱- متعاقدين

برای اینکه عقد نکاح از نظر فقهی و قانونی مشروعیت داشته باشد، باید متعاقدين یکسری شرایط را دارا باشند که بتوان عقد را منعقد نمود. ازجمله: اهلیت که شامل بلوغ، عقل، قصد و اختیاری می‌شود.

اهلیت به‌معنای توانایی قانونی شخص برای دارا شدن و اجرای حق می‌باشد؛ لذا هرگونه عقدی با صغیر غیرممیز که به سن بلوغ شرعی نرسیده و فاقد قوه درک و تشخیص و اراده حقوقی است، باطل می‌باشد. چنانچه در قانون مدنی در ماده ۱۰۴۱ مقرر شده که برای دختر و پسر قبل از سن ۱۳ و ۱۵ سال تمام شمسی اذن ولی لازم است. همچنین عقد مجنون و دیوانه نیز باطل است؛ خواه مجنون دائمی باشد یا ادواری باشد که

1. Fax

عقدش در حال دیوانگی واقع شده است (صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج ۲۲، ص ۲۶۰). در مورد قصد متعاقدين بايد گفت، عقد بايد به صورت جدی و با قصد نیت درونی همراه باشد و اگر عقد از روی شوخی و یا در حالت مستی یا در خواب و مانند آن و یا بدون قصد نفسانی باشد، عقد باطل می‌باشد. همچنین عقد باید از روی اراده و اختیار باشد نه از روی اکراه و اجبار؛ زیرا در این صورت قصد وجود دارد ولی رضا وجود ندارد؛ لذا عقد غیرنافذ است و در صورتی که اکراه زایل شود، فرد می‌تواند عقد را تنفیذ یا رد نماید و اگر رد نماید عقد باطل است.

۵-۲- صیغه عقد نکاح

قصد و اراده باطنی به‌تنهایی برای وقوع عقد نکاح کافی نیست و لازم است که این قصد ابراز گردد، آن هم به‌صورت بیان لفظی از طرف متعاقدين، مگر در صورتی که متعاقدين، عاجز از بیان لفظی باشند که در این صورت عقد به‌وسیله اشاره از طرف شخص لال منعقد می‌گردد. البته مشروط بر اینکه به‌صورت وضوح حاکی از انشاء عقد باشد. در صیغه عقد بنابر نظر مشهور فقها، باید الفاظ عقد صریح باشند و الفاظ کنایی کافی نیست. هر چند با توجه به قراین و شواهد معلوم شود که مقصود فرد از به‌کار بردن لفظ کنایی خود عقد بوده است. همچنین بنابر قول مشهور فقهای امامیه، لفظ باید از زبان عربی و ماضی باشد و بنابر نظر اکثریت فقها، عربی خواندن صیغه عقد شرط است و صیغه به غیرماضی از قبیل مضارع و امر محقق نمی‌گردد ولی برخی ماضی بودن را شرط نمی‌دانند و معتقدند عقد با دیگر صیغه‌ها نیز محقق می‌شود (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۱۳۷). فلذا برای انعقاد عقد نکاح، نیاز به ایجاب و قبول با لفظ و صیغه عربی و ماضی (أَنْكَحْتُ وَ زَوَّجْتُ) می‌باشد که در تعریف ایجاب و قبول می‌توان گفت: ایجاب و قبول ممکن است به‌صورت الفاظ، اشاره، نوشته یا فعل صورت پذیرد، در صورت وجود ایجاب و قبول به‌صورت انجام فعل بدون استعمال لفظ، معاطات نامیده می‌شود. برای روشن شدن مطلب، به اختصار نکاح معاطاتی را تعریف می‌کنیم.

۵-۳- مجلس عقد و توالی ایجاب و قبول

در تعریف مجلس عقد، فقها دیدگاه‌های مختلفی دارند که از میان این دیدگاه‌ها آنچه به نظر ارجح می‌رسد، دیدگاه اتحاد زمانی می‌باشد. به دلیل اینکه مقصود از مجلس عقد حالتی است که متعاقدين عقد در آن به اجرای عقد مشغول باشند و منظور از اتحاد مجلس این است که در یک زمان قبول بعد از ایجاب بدون فاصله بیان شود.

علی‌الأصول، اعلام اراده در عقد نکاح در حضور متعاقدين و در مکانی واحد صورت می‌پذیرد، به جز موارد استثنایی که شخص دیگری به نمایندگی از متعاقدين و به نیابت از آنان، عقد را منعقد می‌کند. این موضوع به نظر منطقی می‌رسد به دلیل اینکه اتحاد مجلس و حضور فیزیکی متعاقدين در مکان واحد، لازمه رعایت توالی عرفی میان ایجاب و قبول است. برخی از فقهای شیعه و اهل سنت نیز اتحاد مجلس ایجاب و قبول را از شرایط صحت نکاح می‌دانند (کاسانی، ۱۴۲۴ق، ج ۳، ص ۳۲۵؛ علامه حلی، ۱۴۰۵ق، ص ۴۳۶).

در قانون مدنی ایران هیچ‌گونه قیدی مبنی بر لزوم تبیین ایجاب و قبول در یک مجلس واحد و یک مکان واحد وجود ندارد. ولی همان‌طور که در احوال شخصیه مصر آمده و از عقاید و نظریه‌های فقهای حنیفه برمی‌آید، ایشان قائل بر اتحاد مجلس واحد به معنای استقرار متعاقدين در مکانی ثابت به منظور انعقاد عقد هستند؛ فلذا هرگاه اعلام اراده در مکانی واحد ولی متحرک مانند راه رفتن و یا سوار بر چهار پا یا خودرو و ... صورت گیرد، عقد منعقد نخواهد شد (الجزائری، ۱۴۱۶ق، ج ۴، ص ۱۴).

از نظر فقهی توالی عرفی ایجاب و قبول، شرط صحت کلیه عقود محسوب می‌شود (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۹؛ صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج ۲۲، ص ۲۵۵؛ طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۴، ص ۳۶۲؛ انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، صص ۱۶۱-۱۵۷؛ شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۳۴) و چنین می‌توان استدلال کرد که عقد به منزله هیئت اتصالیه میان ایجاب و قبول می‌باشد؛ بدین معنا که ایجاب و قبول در حکم کلام واحد قرارداد است و می‌باید هیئت اتصالیه عرفی عقد پدید آید. چنانچه فاصله طولانی میان ایجاب و قبول ایجاد شود، دیگر عنوان بر آن صدق نمی‌کند (مکارم شیرازی، ۱۴۲۲ق، ص ۱۸۴؛ نجفی کاشف الغطاء، ۱۳۵۹ق، ص ۱۶۱؛ موسوی قزوینی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۶۱۰).

در فقه حنفی نیز اتحاد مجلس شرط است به گونه‌ای که اگر شخص به وسیله نماینده، تمایل خویش را برای ازدواج به زن اعلام نماید و زن نیز بپذیرد و صیغه عقد را جاری

نماید، عقد منعقد می‌شود، به دلیل اینکه ایجاب و قبول در یک مجلس واقع شده، هر چند زوج غایب می‌باشد (جزیری، غروی و مازح، ۱۹۱۴ق، ج ۴، ص ۲۶) اصل توالی ایجاب و قبول مورد اتفاق حقوق دانان نیز می‌باشد، به گونه‌ای که قانون مدنی در قواعد عمومی قراردادها اشاره‌ای به این توالی نکرده ولی در ماده ۱۰۶۵ در مورد نکاح مقرر می‌دارد: «توالی عرفی ایجاب و قبول شرط صحت عقد است».

۶- مشروعیت اعلام اراده با الفاظ و یا نوشتار در انعقاد عقد نکاح در ایران و مصر

در گذشته نکاح تنها به صورت حضوری و فیزیکی در مجلس عقد با حضور متعاقبین صورت می‌پذیرفت و طرفین در مجلس با رعایت توالی ایجاب و قبول را رد و بدل می‌کردند. ولی با رشد و توسعه جوامع بشری و پیدایش ابزارهای نوین اعلام اراده، شاهد شیوه‌های نوینی از انعقاد نکاح هستیم که حتی نیازی به حضور فیزیکی طرفین در یک مجلس عقد نیست بلکه افراد می‌توانند از فواصل جغرافیایی دور، ایجاب و قبول را به وسیله ابزارهای اعلام اراده رد و بدل نمایند. انتقال ایجاب و قبول به وسیله بیان لفظی یا نوشتاری با ابزارهایی چون ویدئو کنفرانس و چت صوتی و نوشتاری، یا مبادله الکترونیکی داده‌ها و یا از طریق صفحه تارنما صورت می‌پذیرد که به بررسی آن می‌پردازیم.

لفظ در لغت، به معنای زبان، لغت و چیزی که از دهان بیرون انداختن، آمده است» (دهخدا، ۱۳۳۴، ج ۱، ص ۱۷۴۱۳). لفظ را می‌توان شایع‌ترین وسیله برای ابراز اراده در فقه و حقوق دانست؛ زیرا لفظ آسان‌ترین وسیله برای ابراز اراده درونی و نفسانی افراد است که می‌تواند معانی مورد نظر را به طرف مقابل القاء نماید.

از لحاظ فقهی، مشهورترین فقهای امامیه تأکید فراوان بر لزوم ابراز اراده در انعقاد عقود و ایقاعات به وسیله الفاظ دارند تا حدی که در این مورد ادعای اجماع و شهرت کرده‌اند (بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۸، ص ۳۴۸؛ انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۱۱۷) و همچنین عبارت صریح بسیاری از فقهای حاکمی از تمایل شدید فقه امامی به استفاده از الفاظ در انشاء عقود است» (حسینی عاملی، ۱۴۱۹ق، ج ۱۲، ص ۴۸۳؛ جزائری، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۳۰۴)، برخی از فقهای نیز

به قدری بحث ضرورت لفظی بودن ایجاب و قبول را مسلم می‌دانستند که اصلاً معترض این بحث نشده‌اند بلکه به بحث و بررسی الفاظ ایجاب و قبول پرداخته‌اند نه لفظی بودن اعلام اراده (صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج ۲۹، ص ۱۳۲؛ طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۴، ص ۱۹۳؛ محقق ثانی، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۸۵؛ ابن ادریس، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۵۷۴).

فقه‌های اهل سنت نیز معتقدند بیان لفظ در انعقاد عقد نکاح لازم می‌باشد و صیغه را از ارکان نکاح می‌دانند (جزیری، غروی و ملازح، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۲۳). «در فقه شافعی، مالکی و حنبلی، انعقاد عقد تنها به وسیله الفاظ صریح معتبر می‌باشد» (الزحیلی، ۱۴۰۶ق، ج ۷، ص ۴۰۰). همان‌طور که قبلاً گفتیم، در قوانین احوال شخصیه کشور مصر که قواعد فقه حنفی اجرا می‌شود، نصی در زمینه ارکان عقد دیده نمی‌شود؛ فلذا آنچه که فقهای حنفی در مورد ارکان عقد گفته‌اند معتبر می‌باشد و از نظر فقهای حنفی انعقاد نکاح به وسیله الفاظ صریح یا کنایه امکان‌پذیر می‌باشد.

«نوشته در لغت به معنای کتابت شده و نوشته شده آمده است» (دهخدا، ۱۳۳۴، ج ۱، ص ۲۰۱۹۷). در موارد طرفین عقد به وسیله نوشته اراده خویش را اعلام می‌نمایند و برای انعقاد عمل حقوقی به همراه این نوشته الفاظی به کار نمی‌برند بلکه فقط صرف نوشته و کتابت است.

از نظر مشهور فقهای امامیه، نوشته و کتابت وسیله متعارف اعلام اراده نمی‌باشد و معتقد به عدم انعقاد عقود علی‌الخصوص عقد نکاح از این طریق می‌باشند تا حدی که حتی ادعای اجماع در این زمینه نموده‌اند. به بیان دیگر معتقدند، عمل حقوقی به وسیله نوشته حاصل نمی‌شود. و تنها در صورت فقدان گویایی شخص، نوشته را وسیله مناسبی برای ابراز یا اعلام اراده و قصد درونی فرد می‌دانند (حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۰، ص ۹؛ حسینی عاملی، ۱۴۱۹ق، ج ۱۲، ص ۵۲۵؛ علامه حلی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۲۷۵؛ شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۱۹۲؛ شهید ثانی، بی تا، ج ۳، ص ۱۵۲؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص ۳۰۹).

در مقابل این دسته از فقها، عده‌ای از فقهای متأخر معتقدند که الفاظ در انشاء عقود و معامله‌ها موضوعیت خود را از دست داده و طریقت پیدا کرده است. این دسته از فقها امکان وقوع عقود را به هر وسیله متعارف که کاشف از قصد درونی و باطنی متعاقدین باشد صحیح می‌دانند و از لفظ‌گرایی مطلق فاصله گرفته‌اند؛ فلذا معتقدند هر وسیله

متعارف ابراز اراده از جمله لفظ، نوشته، فعل، اشاره و ... برای انعقاد عقود صلاحیت دارد و ما دلیلی بر اینکه مبرز و وسیله اعلام اراده را تخصیص بزنیم نداریم. همچنین معتقدند که اعمال حقوقی به وسیله هرگونه مبرزی از جمله کتابت و نوشتار نیز واقع می‌گردد و نوشته نیز همانند الفاظ و اعمال می‌تواند وسیله متعارف ابراز اراده باشد و تفاوتی میان شخص گویا و لال برای ابراز اراده از طریق نوشته و بدون استفاده از الفاظ، وجود ندارد. لزوم انشاء در معاملات است؛ خواه انشاء را ایجاد معنا بدانیم یا ابراز معنا. با انشای عمل حقوقی به وسیله ابراز متعارف برای اعلام اراده، عموم و اطلاق ادله صحت عقود مانند^{۲۱} شامل آن‌ها شده، عقد صحیح به وجود می‌آید و عقدی که این‌گونه منعقد شده است واجد آثار حقوقی می‌شود (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۳، ص ۴۸؛ اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱۳۹؛ نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۵۰؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۵۹۱؛ شهید ثانی، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص ۴۷).

لذا طبق نظر مشهور فقهای امامیه، در صورتی که فرد قدرت بر تکلم داشته باشد، عقد به وسیله نوشته منعقد نمی‌شود. ولی با رجوع به نظریه‌های برخی از فقهای متأخر و بسیاری از فقهای معاصر، انشاء عقود و قراردادهای به وسیله نوشته فاقد هرگونه اشکالی می‌باشد و اصولاً این نوع عقد را امری متعارف و عقلایی و همچنین مشمول ادله لزوم و صحت می‌دانند (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۲؛ خویی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۹۰؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۲ق، صص ۱۰۷-۱۰۸؛ خمینی، بی‌تا، ج ۱، صص ۳۰۲-۳۰۴). بنابراین اعتقاد این دسته از فقها، در زمان گذشته انشاء عقود با الفاظ صورت می‌گرفت و گاهی به خاطر اینکه نتیجه عقد محفوظ بماند و طرفین عقد نتوانند آن را انکار نمایند و به نوعی سندی بر انشاء عقد وجود داشته باشد، بعد از انشاء لفظی عقد، آن را مکتوب می‌کردند که البته این مکتوب کردن به عنوان حفظ نتیجه عقد لفظی بود نه به عنوان انشای عقد. با گذشت زمان و به تدریج این مسئله تغییر شکل داد و انشای کتبی به عنوان یکی از دو قسم انشاء شد که طرفین عقد موارد را نوشته و بعد امضاء می‌نمایند که این امضاء به معنی «زَوَّجْتُ وَ قَبِلْتُ» بود. ولی اکنون این موضوع به جایی رسیده است که در بعضی از قراردادهای و عقود مهم، انشاء لفظی اهمیت خود را از

۱. أوفو بالعقود

۲. تجاره عن تراضٍ

دست داده و انشاء کتبی معتبر می‌باشد؛ بدین معنا که افراد برای الفاظ ارزشی قائل نمی‌باشند و در عقود و قراردادهای مهم، انشاء کتبی بر انشاء لفظی تقدم دارد. از نظر اکثر فقهای اهل سنت از جمله فقهای حنفی، نوشته شأن الفاظ است. البته در جزئیات این مسئله در آراء شأن انسجام در این خصوص وجود ندارد؛ به عنوان مثال، مذهب حنبلی، مالکی و برخی از شافعی‌ها، نوشته را مانند الفاظ می‌دانند (قره‌داغی، ۱۴۰۶ق، ص. ۹۴۴؛ ابن قدامه، بی‌تا، ج ۷، ص. ۲۳۹؛ رافعی، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص. ۱۰۳).

بنابر قانون کشور مصر که مبتنی بر نظر فقهای حنفی می‌باشد، معتقدند چنانچه متعاقدين در مجلس عقد حضور نداشته باشند، می‌توانند از کتابت و نوشته به عنوان وسیله‌ای مؤثر برای انعقاد عقد مورد نظر استفاده نمایند. در حالی که اگر متعاقدين در مجلس عقد حضور داشته باشند و همچنین امکان تکلم نیز داشته باشند، دیگر نمی‌توانند از کتابت و نوشته استفاده نمایند (کاسانی، ۱۴۲۴ق، ج ۳، ص. ۱۳۳۰؛ قره‌داغی، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص. ۹۴۲). با توجه به دیدگاه حقوق دانان، اکثر آنان اعلام اراده از طریق نوشته را برای انعقاد عقد کافی می‌دانند. برخی از حقوق دانان اعلام اراده از طریق نوشته را در حکم بیان الفاظ می‌دانند و بر این باورند که نوشته نیز مانند صوت و لفظ می‌تواند وسیله عادی و عرفی انتقال معانی باشد. بدین خاطر تفاوتی میان وجود کتبی و لفظی کلمه‌ها وجود ندارد و این موضوع را از روح مواد نیز می‌توان استنباط کرد. مانند مواد ۲۲ تا ۴۸ قانون ثبت، ماده ۱۲۸۴ به بعد قانون مدنی مبنی بر لزوم نوشته برای اثبات اعمال حقوقی و مواد ۲۲۳ به بعد قانون تجارت نشانگر این موضوع هستند. با توجه به این مواد طرفین عقود یا قراردادهای می‌توانند از طریق تلگرام یا نامه خصوصی با یکدیگر معامله نمایند (صفایی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص. ۶۵-۶۶؛ کاتوزیان، ۱۳۷۶، ج ۱، ص. ۲۵۷).

برخی از فقهای معاصر، با توجه به گسترش و رواج کتابت و نوشتار در معاملات و قراردادهای و صراحت آن در اعلام اراده، قائل به هستند که کتابت برای انعقاد عقد نکاح کفایت می‌کند (سبحانی، بی‌تا، ج ۱، ص. ۱۲۴).

علی‌القاعده می‌توان گفت که اجرای عقد از طریق ابزارهای اعلام اراده صوتی و یا تصویری و یا (صوتی-تصویری) اشکال فقهی و حقوقی ندارد ولی وقتی برای انشای عقد از شیوه مکاتبه (چت کردن) استفاده می‌شود، پذیرش این شیوه انعقاد عقد مورد تردید

فقها و حقوق‌دانان قرار می‌گیرد.

۷- تبیین دلایل موافقان و مخالفان مشروعیت شیوه‌های نوین عقد نکاح

به دلیل نوظهور بودن شیوه‌های نوین انعقاد عقد نکاح، مشروعیت این سبک از انعقاد، مورد تردید برخی از فقها و حقوق‌دانان قرار گرفته و هر کدام از موافقان و مخالفان ادله‌ای آورده‌اند که شایسته بررسی می‌باشد.

۷-۱- ادله موافقان مشروعیت

۷-۱-۱- قرآن کریم

با بررسی آیات قرآن درمی‌یابیم که خداوند در این کتاب الهی از مشروعیت انعقاد عقد نکاح سخن گفته بدون اینکه شیوه‌ای خاص در این زمینه تبیین نماید. با تفحص در این آیات متوجه می‌شویم که این آیات فقط به انعقاد نکاح امر کرده و آیین و تشریفات و چگونگی آن را به عرف واگذار کرده‌اند. مانند آیه ۳ سوره نساء که می‌فرماید: «فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَ ثُلَاتَ وَ رُبَاعَ فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تَعْدِلُوْا فَوَاحِدَةً؛ پس آن‌کس از زنان را به نکاح خود درآوردید که شما را مناسب با عدالت است دو یا سه یا چهار و اگر بترسید که راه عدالت نپیموده و به آن‌ها ستم کنید تنها یک زن اختیار کرده و ... همچنین قرآن کریم در آیه ۳۲ سوره نور می‌فرماید: «وَ اَنْكِحُوا الْاَيَامَى مِنْكُمْ وَ الصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَ اِمَائِكُمْ اِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ وَ ...؛ و البته باید مردان بی‌زن و زنان بی‌شوهر و کنیزان و بندگان خود را به نکاح درآوردید، اگر مرد و زنی فقیرترند خداوند به لطف خود آنان را بی‌نیاز و مستغنی خواهد نمود».

از اطلاق و عموم این آیات درمی‌یابیم که صحت و حلیت انعقاد نکاح مدنظر پروردگار متعال بوده حالا با هر وسیله و هر شیوه منطقی و عقلایی که مورد پذیرش عرف باشد از جمله ابزارهای نوین الکترونیکی و رایانه‌ای.

یکی دیگر از ادله صحت نکاح به شیوه‌های نوین در قرآن کریم، آیه ۱ سوره مائده

می‌باشد که می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ...؛ ای کسانی که ایمان آوردید به عهد و پیمان خود وفا کنید». همچنین در آیه ۱۳۴ اسراء می‌فرماید: «وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا؛ و بر همه به عهد خود باید وفا کنید که البته از عهد و پیمان سؤال خواهد شد».

در این دو آیه پروردگار متعال بر لزوم پایبندی به عقد و عهد فرمان داده است. کلمه «عقود» جمع عقد و مُحَلَّى به «ال» می‌باشد و این دلیل و نشانه عام بودن این کلمه می‌باشد که شامل هرگونه توافقی که عنوان عقد بر آن صادق باشد می‌شود و شامل عقودی که در میان عموم مردم جریان دارد از جمله؛ نکاح، بیع و ... می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۲۵۷)؛ فلذا در می‌یابیم که مراد پروردگار پایبندی بر عقد مشروح می‌باشد و طریقه و شیوه انعقاد آن را به عرف و اگذار نموده؛ زیرا عرف هر جامعه‌ای با جامعه دیگر متفاوت می‌باشد.

۷-۱-۲- سنت

روایات زیادی دلالت بر حکومت اراده باطنی در انعقاد عقود دارند؛ بدین معنا که الفاظ و اعمال متعاقدين در صورتی واجد اثر فقهی و حقوقی است که به قصد انشاء حقوقی صادر شود. همچون روایت «لِكُلِّ إِمْرِي مَانَوِي» و «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ» (بخاری، ۱۳۱۱ق، ص ۲۰) که در فقه امامیه در قاعده فقهی «العقودُ تَابِعَةٌ لِلْقَصْدِ» (نراقی، ۱۳۷۵، ص ۱۵۹) تجلی پیدا کرده است؛ لذا نظریه اراده باطنی مورد تأیید جمعی از فقهای مذاهب قرار گرفته است و در حقوق، اصل حاکمیت اراده چنین اقتضایی دارد؛ بنابراین با توجه به این‌گونه از روایات که مبتنی بر اصل حاکمیت اراده باطنی می‌باشند، می‌توان صحت نکاح به وسیله وسایل نوین را تقویت کرد؛ زیرا انعقاد نکاح به شیوه‌های نوین نیز مبتنی بر حاکمیت اراده باطنی است ولی به وسیله ابزارهای الکترونیکی این اراده ابراز می‌گردد.

۷-۱-۳- بنای عقلا

مشهور فقها و اصولیین تصریح کرده‌اند که بنای عقلا تنها در صورتی حجیت خواهد داشت که حاکی از موافقت معصوم با این‌گونه رفتارها باشد و بدون کشف و تأیید او،

ارزشی نخواهد داشت (مظفر، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۷۱).

می‌توان گفت عقد از امور اعتباری می‌باشد که انشای موجد آن نیز با اسباب معتبر نزد عقلا محقق می‌شود؛ بنابراین اگر عقلا اسباب خاصی را در تحقق انشای عقدی مانند نکاح لازم و ضروری بدانند، فقط به آن سبب خاص، آثار نکاح بار می‌شود و این امور اعتباریه انشائیه حتی قبل از ظهور اسلام نیز اگرچه به شکل ساده میان عقلا و اهل عرف وجود داشته است. نکته حائز اهمیت این است که در صورت عدم وجود منع از جانب شارع مقدس، بنای ایشان بر امضای احکام می‌باشد. من جمله امضای امور اعتباری مانند عقد و هر چیزی که عقد عقلایی به حساب آید، داخل دو عنوان «أوفو بالعقود» می‌باشد (محقق داماد و جلالی، ۱۳۹۸، ص ۱۷۳).

۷-۱-۴- عرف

در برخی موارد ممکن است ادعا شود که شیوه‌های نوین انعقاد عقد نکاح به دلیل مخالفت با عرف مورد پذیرش نمی‌باشد، به دلیل اینکه این شیوه از نکاح با آداب اجتماعی از جمله خواستگاری، نامزدی، حنابندان و ... و همچنین تشریفاتی مانند حضور گواهان و والدین مغایرت دارد. ولی در پاسخ می‌توان گفت، شیوه‌های نوین انعقاد نکاح هیچ‌گونه مغایرتی با سنن و آداب اجتماعی عرف جامعه ندارد؛ زیرا متعاقبین می‌توانند پس از سپری کردن خواستگاری، نامزدی و سایر مراحل و مقدمات عقد نکاح، با حضور شاهدان و والدین از طریق ابزارهای نوین ارتباطی، عقد نکاح را منعقد نمایند و هیچ‌گونه دلیلی بر مغایرت این شیوه از انعقاد با شریعت اسلام وجود ندارد.

۷-۲- ادله مخالفان مشروعیت

۷-۲-۱- اجماع

همان‌طور که در مطالب گذشته بیان شد، یکی از شیوه‌های نوین انعقاد عقد نکاح آن به وسیله کتابت یا چت برخط صورت می‌گیرد که یک از بحث‌برانگیزترین و پرچالش‌ترین شیوه‌های نوین انعقاد و انحلال عقد نکاح می‌باشد که عدم مشروعیت آن در زمانی که فرد قادر بر تکلم باشد، مورد اجماع مشهور فقهاست و تنها عده‌ای از فقها و حقوق‌دانان

معاصر حتی زمانی که فرد قادر بر تکلم باشد مشروعیت انعقاد عقد به وسیله کتابت یا چت برخط را پذیرفته‌اند. با توجه به اینکه توضیح این مطلب در مباحث گذشته مطرح شد به خاطر اطاله کلام از بیان مجدد آن خودداری می‌کنیم؛ فلذا به ذکر همین مورد اجماع بودن عدم مشروعیت انعقاد عقد از طریق مکاتبه بسنده می‌کنیم.

۷-۲-۲- اتحاد مجلس ایجاب و قبول

دومین دلیل مخالفان مشروعیت انعقاد عقد به وسیله ابزارهای الکترونیکی و شیوه‌های نوین اتحاد مجلس ایجاب و قبول می‌باشد. همان‌طور که قبلاً گفتیم لازمه صحت عقد رعایت توالی میان ایجاب و قبول می‌باشد و همچنین عقد می‌بایست در حضور متعاقدین و در مکانی واحد صورت پذیرد. پس از بیان نظریه‌های فقها و حقوق‌دانان به این نتیجه رسیدیم که با توجه به اینکه در قانون مدنی هیچ‌گونه قید و شرطی مبنی بر لزوم بیان ایجاب و قبول در مکانی واحد وجود ندارد و در انعقاد عقد نکاح به وسیله شیوه‌های نوین نیز توالی و پیوستگی ایجاب و قبول در یک مجلس حفظ می‌شود منتها به صورت فیزیکی.

۷-۲-۳- احراز اراده

دلیل دیگر مخالفان مشروعیت انعقاد عقد نکاح، وجود اراده جازم و قاطع می‌باشد که نمایانگر قصد طرفین برای انعقاد عقد و عدم انصراف آنها می‌باشد که احراز آن از طریق اعمال و افعال طرفین قابل رؤیت می‌باشد و می‌باید برای طرفین محرز شود که طرف مقابل قصد فریب و اغوا ندارد و هازل نیست و این امر از طریق ابزارهای الکترونیکی ممکن است قابل رؤیت نباشد. در پاسخ به این دلیل می‌توان گفت، در انعقاد عقد به وسیله شیوه‌های نوین، می‌توان به وسیله ویدئو کنفرانس یا سایر تماس‌های صوتی و تصویری، با مشاهده افعال و اعمال طرف مقابل، به جدی بودن اراده وی پی برد. در ثانی با طی کردن مقدمات ازدواج و خواستگاری و گذراندن دوره آشنایی پیش از انعقاد عقد و ... و همچنین بارگیری امضای الکترونیکی می‌توان از جازم بودن اراده طرف مقابل مطمئن شد.

۷-۲-۴- لزوم تعیین متعاقدين

به دلیل اینکه زن و مرد رکن اصلی تشکیل عقد هستند، تعیین ایشان امری ضروری و مسلم می‌باشد و مخالفین مشروعیت انعقاد عقد نکاح به شیوه‌های نوین معتقدند که این امکان در شیوه‌های نوین به درستی صورت نمی‌پذیرد. در پاسخ به این نظر می‌توان همان پاسخ قبلی را داد؛ زیرا انعقاد عقد با شیوه‌های نوین از طریق ویدئو کنفرانس و با وبکم روشن امکان‌پذیر است و جای هیچ‌گونه شک و شبهه‌ای برای طرف مقابل باقی نمی‌گذارد که فرد مخاطب همان فرد موردنظر است و متعاقد نمی‌تواند با فریب شخص دیگری را جایگزین نماید.

نتیجه‌گیری

با توجه به مفهوم مشروعیت، مشروعیت فقهی و حقوقی امر مقدس نکاح بسیار مورد توجه و اهمیت شارع می‌باشد و اینگونه نیست که عقد نکاح به هر شیوه‌ای منعقد گردد و شارع آن را بپذیرد بلکه باید شیوه مورد استفاده متعاقدين مورد تأیید شرع که برگرفته از آیات و روایات معصومین (علیهم‌السلام) است، باشد. همچنین با قانون مدنی که برگرفته از فقه می‌باشد نیز همخوانی داشته باشد.

به دلیل اینکه قانون مدنی کشور مصر مقتبس از فقه حنفی می‌باشد، در برخی از ارکان و شرایط انعقاد امر نکاح با قانون مدنی کشور ایران که برگرفته از فقه امامیه است، تفاوت دارد. همان‌طور که در پژوهش حاضر بیان شد، شیوه‌های نوین انعقاد نکاح عبارت‌اند از: شیوه ابتدایی، انعقاد عقد به شیوه مبادله الکترونیکی داده‌ها، انعقاد عقد از طریق صفحه تارنما، انعقاد عقد از طریق ویدئو کنفرانس که شامل فیس‌بوک، اسکایپ، واتس‌آپ، تلگرام، اووو، و همچنین انعقاد عقد از طریق مکاتبه. با توجه به بیان انواع شیوه‌های نوین، یکی از بحث‌برانگیزترین و پرچالش‌ترین عقود به شیوه نوین، عقود مکاتبه‌ای است که اکثر فقها و حقوق‌دانان معاصر، قائل به عدم پذیرش آن، در صورت قدرت تکلم فرد هستند و تنها در صورتی آن را پذیرفته‌اند که فرد متعاقد لال بوده و قدرت بر تکلم ندارد ولی فقهای حنفی حتی در صورتی که فرد متعاقد قدرت بر تکلم نیز

داشته باشد، عقد نکاح مکاتبه‌ای را می‌پذیرند و قانون مدنی کشور مصر نیز از این نظر تبعیت کرده؛ لذا در زمینه انعقاد عقد نکاح فرد می‌تواند به صورت کتبی اعلام اراده نماید که این امر مورد پذیرش اکثر فقهای امامیه و قانون مدنی کشور ایران نمی‌باشد؛ زیرا اگر قائل به پذیرش عقود مکتوب باشیم و انعقاد عقد به وسیله اشاره یا فعل را نیز بپذیریم، ناچار به پذیرش نکاح مطاعاتی که صحت آن مورد تردید فقهاست، می‌شویم. ولی در این میان اقلیتی از فقهای معاصر، عقد مکتوب را پذیرفته‌اند، به دلیل اینکه ماندگاری بیشتری دارد و جامعه امروزی به لحاظ پیشرفت‌های علمی، سواد و فرهنگ قابل قیاس با جوامع بشری در گذشته نیست. ولی در مجموع اکثریت فقهای معاصر قائل به اعلام اراده لفظی فرد متعاقد می‌باشند.

با وجود اختلاف نظر در مورد مشروعیت انعقاد یا انحلال نکاح به شیوه‌های نوین میان فقها و حقوق دانان معاصر، عده‌ای قائل به مشروعیت این شیوه‌های نوین می‌باشد به دلیل عموم و اطلاق آیات و روایات و عدم وجود منع در آیات و روایات الهی و عدم منافات با عقل سلیم و عرف جامعه، ولی عده‌ای دیگر از فقها و حقوق دانان معاصر قائل به عدم مشروعیت این شیوه‌ها هستند و ادله‌ای همچون اجماع بر عدم پذیرش عقود مکاتبه‌ای، اتحاد مجلس ایجاب و قبول، قابل رؤیت بودن احراز اراده و لزوم تعیین حضوری متعاقدین آورده‌اند که با بررسی ادله هر دو گروه می‌توان گفت قول فقها و حقوق دانانی که قائل به مشروعیت این‌گونه از شیوه‌های نوین انعقاد عقد نکاح هستند، ارجح می‌باشد.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

ابن ادریس، محمد بن منصور (۱۴۱۰ق)، *السرائر*، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

ابن قدامه، عبدالله بن احمد (بی تا)، *المغنی*. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، *لسان العرب*. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
اردبیلی، محمد بن محمد (۱۴۰۳ق)، *مجمع الفوائد و البرهان فی شرح ارشاد الأذهان*، قم:

- دفتر انتشارات اسلام وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۵ق)، *المکاسب*، قم: المؤتمر العالمی الشیخ الاعظم الانصاری.
- بحرانی، یوسف بن احمد (۱۴۰۵ق)، *الحدائق الناضره فی احکام العتره الطاهره*، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۳۱۱ق)، *صحیح البخاری*، مصر: مکتبه الامیریه.
- بناء نیاسری، ماشاءالله (۱۳۸۵)، تشکیل قرارداد در فضای سایبری، *مجله پژوهش‌های حقوقی*، ش ۹.
- پارسا، فرزاد و رستمی، سهیلا (۱۳۹۷)، مفهوم‌شناسی واژه نکاح در فقه مذاهب اسلامی و آثار مترتب بر آن، *فصلنامه علمی- پژوهشی فقه مقارن*، ۶ (۱۱).
- الجزائری، محمد جعفر (۱۴۱۶ق)، *هدی الطالب فی شرح المکاسب*، قم: مؤسسه دار الکتب.
- جزیری، عبدالرحمن؛ غروی، محمد و مازح، یاسر (۱۴۱۹ق)، *الفقه علی المذاهب الاربعه و مذهب اهل البیت و فقه المذهب أهل البیت علیهم*، بیروت: دارالثقلین.
- جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۷۸)، *مبسوط در ترمینولوژی حقوق*، تهران: کتابخانه گنج دانش.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۰)، *الصحاح (تاج اللغة و صحاح العربیه)*، بیروت: دارالمعلم للملایین.
- حاتمی، علی اصغر و شینور، قادر (۱۳۸۹)، نکاح‌های نوین معاصر و مشروعیت آن‌ها، *نشریه علمی و پژوهشی مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، ش ۳.
- حبیب‌زاده، طاهره (۱۳۹۰)، *حقوق فناوری اطلاعات (مقدمه‌ای بر حقوق تجارت الکترونیک)*، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- حسینی عاملی، جواد بن محمد (۱۴۱۹ق)، *مفتاح الکرامه*، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- خمینی، روح‌الله (بی‌تا)، *تحریر الوسیله*، قم: مؤسسه مطبوعات دارالعلم.
- خورسندیان، محمدعلی و شنیور، قادر (۱۳۹۲)، *واکاوی مبانی فقهی و حقوقی جواز انعقاد*

- در فضای سایبری، نشریه علمی-پژوهشی فقه و حقوق اسلامی، ۳ (۶).
- خویی، ابوالقاسم (بی تا)، *مصباح الفقاهه (المکاسب)*، بی جا: بی نا.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۳۴)، *لغت نامه دهخدا*، تهران: دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق)، *مفردات الفاظ القرآن*، لبنان: دارالعلم - الدار الشامیه.
- رافعی، عبدالکریم بن محمد (۱۴۰۵ق)، *فتح العزیز*، قاهره: شرکت علما.
- رضایی، سعید (۱۳۷۳)، شبکه کامپیوتری اینترنتی در خدمت اطلاع رسانی، *مجله تحقیقات اطلاع رسانی و کتابخانه های عمومی تهران*، ش ۱۲.
- الزحیلی، وهبه (۱۴۰۶)، *الفقه الإسلامی و ادلته*، دمشق: دارالفکر.
- سبحانی، جعفر (بی تا)، *نظام النکاح فی الشریعه الاسلامیه*، قم: بی نا.
- سلطانی فر، بخشی؛ فرامرزیانی، محمد و شیرزاد، سعید (۱۳۹۲)، بررسی تأثیرات شبکه های اجتماعی فیس بوک و توئیتر بر گرایش اعضا به این شبکه ها، *فصلنامه پژوهش های ارتباطی*، ش ۴.
- شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۷ق)، *الدروس الشرعیه فی فقه الامامیه*، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۴۱۹ق)، *الروضه البهیة فی شرح اللمعه دمشقیه*، قم: کتابفروشی دآوری.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی (بی تا)، *مسالك الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام*، قم: دارالهدی.
- شهیدی، مهدی (۱۳۸۶)، *حقوق مدنی*، تهران: مجد.
- صاحب جواهر، محمد بن حسن (۱۴۰۴)، *جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام*، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- صفایی، حسین (۱۳۸۶)، *دوره مقدماتی حقوق مدنی (قواعد عمومی قراردادها)*، تهران: میزان.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۴۱۷)، *المیزان*، قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷)، *المبسوط فی فقه الامامیه*، تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
- علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۰۵ق)، *مختلف الشیعه*، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۲۰)، *تحریر الأحکام الشرعیه علی المذهب الامامیه*، قم: مؤسسه امام صادق (علیه السلام).
- علی محمدی، طاهر و زرگوش‌نسب، عبدالجبار (۱۳۹۳)، *واکاوی مشروعیت ازدواج عرفی از دیدگاه اهل سنت، عواقب و چالش‌های آن، مطالعات زن و خانواده*، ش ۲.
- فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۰۶ق)، *الوافی*، اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی (علیه السلام).
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۲۱ق)، *مفاتیح الشرائع*، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- قره‌داغی، علی محیی‌الدین (۱۴۰۶ق)، *مبدأ الرضا فی العقود*، بیروت: دار البتائر الاسلامیه.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۶)، *حقوق خانواده*، تهران: میزان.
- کاسانی، علاء‌الدین ابی‌بکر (۱۴۲۴ق)، *بدایع الصنایع*، بیروت: دارالکتاب.
- محقق داماد، مریم‌السادات و جلالی، زهرا (۱۳۹۸)، *بررسی تطبیقی نکاح سایبری در فقه امامیه و اهل سنت، فصلنامه حقوق تطبیقی*، ۱۵ (۲).
- محقق داماد، مریم‌السادات و جلالی، زهرا (۱۳۹۹)، *نکاح و انحلال آن در فضای سایبری*، تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- محقق کرکی، علی بن حسین (۱۴۱۴ق)، *جامع المقاصد فی شرح القواعد*، قم: مؤسسه آل‌البیت.
- مظفر، محمدرضا (بی‌تا)، *اصول الفقه*، قم: انتشارات اسماعیلیان.
- معلوف، لویس (۱۳۶۳)، *المنجد فی اللغة و الاعلام*، قم: اسماعیلیان.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق)، *المقنعه*، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- مقامی‌نیا، محمد (۱۳۹۱)، *نحوه انعقاد قراردادهای الکترونیکی و ویژگی‌های آن، فصلنامه علمی - پژوهشی دانش حقوق مدنی دانشگاه پیام نور*، ش ۱.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۲ق)، بحوث فقهیه هامه، قم: انتشارات مدرسه الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام).

موسوی قزوینی، علی (۱۴۲۴ق)، ینایع الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

نجفی کاشف الغطاء، حسن بن جعفر (۱۴۲۲ق)، انوار الفقاهه، کتاب النکاح، نجف: مؤسسه کاشف الغطاء.

نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۴۱۵ق)، مستند الشیعه فی احکام الشریعه، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث.

تارنماها

<http://bimesho.com>
<http://blog.faradars.org>
<http://digiato.com>
<http://gooyait.com>
<http://irandoc.ac.ir>
<http://microsoftme.net>
<http://mizanfa.net>
<http://sitevakil.com>
<http://simorghplus.ir>
<http://vurascience.com>